
ὀβολός 7

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΧΩΡΟ

Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία
Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι Χρόνοι

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΗΣ Γ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

COINS IN THE THESSALIAN REGION

Mints, Circulation, Iconography, History
Ancient, Byzantine, Modern

PROCEEDINGS
OF THE THIRD SCIENTIFIC MEETING

ΑΘΗΝΑ 2004

ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΜΠΑΝΗ

Η Θεσσαλία, όπως τουλάχιστον περιγράφεται σε ένα κείμενο του 4ου αι. μ.Χ.¹, ήταν γνωστή ως μια εύφορη περιοχή, στην οποία βρισκόταν η κατοικία των θεών: «Post Macedoniam Thessalia multa ferens <frumenta> et <in> aliis <sibi> sufficere dicitur. Et habet montem Olympum, quem deorum habitaculum Ho-merus ait...»². Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η περιοχή ήταν για πολλούς λόγους πολύ πιο σημαντική από όσο αφήνει να διαφανεί το συγκεκριμένο λατινικό φιλολογικό κείμενο.

Η γνωστή θεσσαλική πεδιάδα ευνοούσε την ανάπτυξη της αγροτικής και της κτηνοτροφικής οικονομίας από τους νεολιθικούς ήδη χρόνους, όπως αποδεικνύουν οι σημαντικοί οικισμοί που έχουν ανασκαφεί, ενώ παράλληλα η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού και των λατομείων μαρμάρου συνεισέφερε σημαντικά στην ευμάρεια των θεσσαλικών πόλεων³. Η ίδια η θέση της, άλλωστε, την καθιστούσε εξαιρετικό πέρασμα ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια Ελλάδα, και οι ακτές του Παγασητικού αποτελούσαν τη διέξοδο στις επικοινωνίες και τις εμπορικές ανταλλαγές από την ενδοχώρα προς την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου. Αυτή

1. J.H. Oliver, Achaia, Greece and Laconica, *GRBS* 21 (1980), 75-81.

2. Ακολουθεί η περιγραφή των άλλων περιοχών, των Achaiae, Graeciae et Laconicae terra, γεωγραφικές διακρίσεις που ερμηνεύονται με την ύπαρξη των τριών σημαντικότερων και πιο γνωστών λιμανιών της εποχής, σε κάθε μια από αυτές, δηλαδή της Κορίνθου, των Αθηνών και του Γυθείου, κατά σειρά οικονομικής σπουδαιότητας.

3. Η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού πιστοποιείται με ακρίβεια στον 4ο-3ο αι. π.Χ. και στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ τα λατομεία μαρμάρου, μαζί με αυτά της Σκύρου, ήταν από τους σημαντικότερους προμηθευτές της Ρώμης, των αυτοκρατορικών τουλάχιστον χρόνων, βλ. Σ. Παπαγεωργίου - Σ. Στείρος - Γ. Χουρμουζιάδης, Σχέσεις φυσικού περιβάλλοντος/γεωμορφολογικών μεταβολών και ιστορία της κατοίκησης στην αρχαία Θεσσαλία, *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Λυών, 17-22/4/1990*, Αθήνα 1994, Β', 21-28. Για την εισαγωγή θεσσαλικού μαρμάρου στη ρωμαϊκή Κρήτη, βλ. S. Paton - R.M. Schneider, Imperial Splendour in the Province: Imported Marble on Roman Crete, στο A. Chaniotis (εκδ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Στουτγάρδη 1999, 279-304.

ακριβώς η στρατηγική θέση, καθώς και οι μεγάλες δυνατότητες άντλησης προμηθειών που παρείχε, ήταν οι πρωταρχικές αιτίες ώστε να διαδραματίσει η Θεσσαλία και η διευθέτηση των θεσσαλικών πραγμάτων σημαντικό ρόλο στη ρωμαϊκή πολιτική⁴.

Μια σειρά επιγραφών του 2ου αι. π.Χ. αναφέρεται σε αξιωματούχους που φτάνουν στη Θεσσαλία για να συνάψουν σχέσεις φιλίας και συμμαχίας ανάμεσα στη Ρώμη και τις πόλεις, απαραίτητες για την επιτυχή έκβαση των συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων, οι οποίοι μάλιστα αποκτούν και διατηρούν και οι ίδιοι στενούς δεσμούς με τις τοπικές κοινωνίες⁵. Οι σχέσεις αυτές θα επικυρωθούν με τη σταθερή φιλία, εκούσια ή υποχρεωτική, που επέδειξαν οι Θεσσαλοί σε όλες τις μεταγενέστερες ανακατατάξεις, είτε παραμένοντας σύμμαχοι των Ρωμαίων είτε συμμετέχοντας στις πολεμικές επιχειρήσεις τους, τόσο μέσα στα όρια του ελλαδικού χώρου, όσο και έξω από αυτόν⁶.

Παράλληλα, αρχίζουν να αναφέρονται και μεμονωμένες περιπτώσεις, ιταλιωτών στην πλειονότητά τους και ελάχιστων Ρωμαίων, που βρίσκονται εγκατεστημένοι σε διάφορες πόλεις, όπως η Δημητριάδα, η Ολοσωνή, η Ηράκλεια⁷, οι Γόννοι⁸ και το Κιέριον⁹, ενώ η πλέον γνωστή και πολυπληθής κοινότητα, οι *τηβεννοφοροῦντες*, εντοπίζεται στη Λάρισα¹⁰. Στον 1ο αι. π.Χ., όχι μόνο η παρουσία, αλλά

4. J.A.O. Larsen, *Roman Greece*, στο T. Frank (επιμ.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV, Νέα Υόρκη 1975 (στο εξής: Larsen, Greece), 270, 274, 279, 280, 289, για κάποιες περιπτώσεις ρωμαϊκής παρέμβασης στα θεσσαλικά πράγματα.

5. B. Helly, *Les Italiens en Thessalie au IIe et au Ier s. av. J.-C.*, *Les « bourgeoisies » municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, Centre J. Bérard - Institut Français de Naples, Παρίσι - Νεάπολη 1983, 355-380.

6. Larsen, Greece, 291, φτάνοντας ακόμα και μέχρι τη Σικελία (*guerre sociale*, 103 av. J.-C.), 430, και 431, 432.

7. J. Hatzfeld, *Les Italiens dans l'Orient Hellénique*, Παρίσι 1919, 66.

8. B. Helly, *Gonnoi I. La cité et son histoire*, Άμστερνταμ 1973, 115, ο οποίος θεωρεί ότι, και στην περίπτωση των Γόννων, πρόκειται για μεμονωμένα άτομα ιταλιωτικής καταγωγής και όχι για κοινότητα Ιταλιωτών, όπως αναφέρει ο Hatzfeld.

9. J.-Cl. Decourt, *Etudes épigraphiques 3 : Inscriptions de Thessalie, I. Les cités de la vallée de l'Enipeus*, EFA 1995, 20.

10. Hatzfeld, ό.π., 24 και 66. Υπό την απειλή των στρατευμάτων του Αντιόχου Γ', γύρω στο 191 πιθανώς, αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν, για να επανέλθουν όταν πέρασε ο κίνδυνος των πολεμικών αναμετρήσεων. Οι σχετικές μαρτυρίες γι' αυτούς, όπου φέρονται να λαμβάνουν μέρος στους αγώνες της πόλης, και χρονολογούνται στο 100 π.Χ. περίπου, δείχνουν ότι οι ίδιοι και οι οικογένειές τους είναι πλέον πλήρως εντεταγμένοι στην τοπική κοινωνία. Επίσης, Α. Τζιαφάλιας, Δεκαπέντε χρό-

και η ένταξή τους στις οικονομικές και πολιτειακές δραστηριότητες είναι ακόμα εντονότερη¹¹.

Η εμφάνιση, περισσότερο ή λιγότερο, οργανωμένων ομάδων ανθρώπων του εμπορίου που προέρχονται από τη Δύση, όπως παρουσιάζεται στη Θεσσαλία, είναι γνωστή και από άλλες ελλαδικές περιοχές, δυστυχώς όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις, το εύρος των δραστηριοτήτων τους παραμένει αδιευκρίνιστο. Στην περίπτωση της Θεσσαλίας όμως, όπου γνωρίζουμε τις πηγές πλούτου και τις διευκολύνσεις που παρείχε η γεωγραφική της θέση, μπορούμε να συναγάγουμε με αρκετή βεβαιότητα τους τομείς στους οποίους στράφηκαν οι ιταλιώτες συμπραγματευόμενοι.

Η παραγωγή των σιτηρών κατ' αρχήν θα πρέπει να υπήρξε για πολλούς λόγους ένας σημαντικός πόλος έλξης. Η θεσσαλική πεδιάδα θεωρείται, κατά παράδοση, ο σιτοβολώνας του ελλαδικού χώρου¹², αν και οι σχετικές συγκεκριμένες πληροφορίες από την αρχαιότητα είναι ελάχιστες. Στην πραγματικότητα, η παραγωγή της φαίνεται πως δεν ήταν σταθερή, με αποτέλεσμα να δοκιμάζει και η ίδια συχνά περιόδους σιτοδείας¹³. Ωστόσο, σε μια επιγραφή του 151-150 π.Χ.¹⁴ η Θεσσαλία, αν και δεν εμφανίζεται ποτέ να αποτελεί μια από τις σταθερές πηγές προμήθειας

να ανασκαφών στην αρχαία Λάρισα, Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (υποσημ. 3), Β', 165: «Από το 171 μέχρι το 168 π.Χ., η Λάρισα χρησιμοποιήθηκε ως έδρα όλων των επιθετικών και αμυντικών αγώνων των Ρωμαίων ενάντια στον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα. Η πόλη ...παρουσιάζει σημεία έντονης οικονομικής ακμής» και σ. 160: «Όπως διαπιστώθηκε ανασκαφικά, τον 1ο προχριστιανικό αιώνα, λίγα χρόνια πριν από την ανάληψη της εξουσίας από τον αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο (19 π.Χ.-14 μ.Χ.) κάποια οικοδομική δραστηριότητα συντελείται στη Λάρισα... Τον λόγο βέβαια δεν τον γνωρίζουμε, διότι δεν υπάρχει καμιά σχετική μαρτυρία». Για τα γεγονότα των Μακεδονικών Πολέμων, βλ. επίσης Helly, *Gonnoi* (υποσημ. 8), 99-104.

11. Ο Helly, ό.π. (υποσημ. 5), θεωρεί ότι οι δραστηριότητές τους ήταν πιο περιορισμένες από τις αντίστοιχες των σημαντικών εμπόρων της Δήλου. Δεδομένου όμως ότι πρόκειται για ένα επαρχιακό, περιφερειακό κέντρο, είναι προφανές ότι θα τράβηξε την προσοχή εμπόρων χαμηλότερων δυνατοτήτων.

12. M. Segrè, *Grano di Thessaglia a Coe*, *RFIC* 62 (1934), 169-193.

13. A. Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque, I : La production*, 1925. P. Garnsey - T. Gallant - D. Rathbone, *Thessaly and the Grain Supply of Rome During the Second Century B.C.*, *JRS* LXXIV (1984), 30-44.

14. Βλ. Garnsey - Gallant - Rathbone, ό.π., με όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Για μια χρονολόγηση της επιγραφής στο 129 π.Χ., βλ. P. Garnsey - D. Rathbone, *The Background to the Grain Law of Gaius Gracchus*, *JRS* LXXV (1985), 20-25. Επίσης, T. Frank, *Rome and Italy of the Republic*, στο Frank (εκδ.), *An Economic Survey of Ancient Rome* (υποσημ. 4), (στο εξής: Frank, *Rome*), 160, για την περίοδο 196-150.

σιτηρών για τη Ρώμη¹⁵, υποχρεώνεται για τον εφοδιασμό της. Το γεγονός αυτό, που εντάσσεται ουσιαστικά στη γενικότερη πολιτική της Ρώμης, της επιβολής φορολογίας σε είδος ή της υποχρεωτικής εισφοράς από τους «συμμάχους» ή υποτελείς¹⁶, υποδηλώνει ότι το περίσσειμα παραγωγής της Θεσσαλίας θα μπορούσε ευκαιρικά να αποτελέσει το αντικείμενο και κάποιας εμπορικής δραστηριότητας. Το κυριότερο όμως είναι ότι η έστω και περιορισμένη παραγωγή σιτηρών στη Θεσσαλία μπορούσε να λύσει καθοριστικά το πρόβλημα του απρόσκοπτου ανεφοδιασμού των ρωμαϊκών στρατευμάτων που επιχειρούσαν στην υπόλοιπη Ελλάδα, εξασφαλίζοντας σχετική, αν όχι απόλυτη, επάρκεια προμηθειών¹⁷. Ιδιαίτερα δε σε μια εποχή που οι μεταφορές ήταν χρονοβόρες, επισφαλείς και με σημαντικό κόστος, το πρόβλημα της τροφοδοσίας των στρατευμάτων που βρίσκονταν μακριά από τη Ρώμη αποτελούσε πάντα σημαντικό πρόβλημα για την ηγεσία¹⁸.

Μπορούμε να υποθέσουμε λοιπόν ότι στην όλη προσπάθεια εξασφάλισης προμηθειών, οι Ιταλιώτες μικρο-έμποροι που βρίσκονται στην περιοχή την ίδια περίοδο¹⁹ έπαιζαν κάποιο ρόλο μεσάζοντα ανάμεσα στους ρωμαίους στρατηγούς και τις τοπικές αρχές ή τους εμπόρους. Συνεπώς, οι εγκατεστημένοι στη Θεσσαλία συμ-

15. P. Garnsey, *Famine and Food-Supply in the Graeco-roman World*, Cambridge 1988, 182-186. Πιθανόν να πρόκειται για μια υποχρεωτική εισφορά ή συμπληρωματική, σε αντιστάθμισμα μιας μειωμένης αποστολής στρατιωτικών σωμάτων. Βλ. και Larsen, *Greece*, 291, οπότε οι Θεσσαλοί, κατά τα γεγονότα του Γ' Μακεδονικού Πολέμου (172-168 π.Χ.), συμπαράταχθηκαν με τους Ρωμαίους στέλλοντας όμως μόνο 300 ιππείς και όχι, όπως αναμενόταν, όλη τη δύναμη του ιππικού τους.

16. K. Hopkins, *Models, Ships and Staples*, στο P. Garnsey - C.R. Whittaker (επιμ.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge 1983, 84-109.

17. Η σπουδαιότητα των προμηθειών για τα στρατεύματα της εποχής επιβεβαιώνεται από την ερήμωση της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο για την αποτροπή ανεφοδιασμού των αντιπάλων του, αλλά και από τη σπουδή με την οποία, γύρω στο 197, τόσο ο Φλαμίνιος όσο και ο Φίλιππος έσπευσαν στη Σκοτούσσα. Ο μεν για ανεφοδιασμό, ο δε «προκαταφθείραι τόν έν Σκοτουσσαία σίτον», βλ. Α. Βαϊρακλιώτης, *Τα Φάρσαλα στην αρχαιότητα*, Φάρσαλα 1990, 70-71. Βλ. επίσης, Frank, *Rome*, 160, όπου αναφέρεται ότι, τουλάχιστον κατά την περίοδο 200-150 και κατά τη διάρκεια πολεμικών αναμετρήσεων, η Ρώμη επέβαλε κάποιον έλεγχο στα αποθέματα σιτηρών των επαρχιών, ώστε να εξασφαλίζει την τροφοδοσία των στρατευμάτων της, αλλά και να αποτρέπει τον ανεφοδιασμό των εχθρών της.

18. Για την προμήθεια του ρωμαϊκού στρατού με διάφορα αγαθά από τις περιοχές στις οποίες στρατοπέδευε, βλ. P. Middleton, *The Roman Army and Long Distance Trade*, στο Garnsey - Whittaker, ό.π. (υποσημ. 16), 75-83 και ιδιαίτερα 81. Επίσης, Frank, *Rome*, 158, 159, όπου αναφέρεται στην αγορά των αναγκαίων προμηθειών για το ρωμαϊκό στρατό και όχι τη λεηλασία, και σ. 192. Για την αντίθετη τακτική των στρατηγών του 1ου αιώνα, βλ. Larsen, *Greece*, 431, 433, 434.

19. Ή έφτασαν στη Θεσσαλία μαζί με το στρατό. Στην περίπτωση αυτή και εφόσον οι ίδιοι έμποροι παρέμεναν στη Θεσσαλία, δικαιολογείται και η μέτρια εμπορική τους δραστηριότητα.

πραγματευόμενοι δεν αποκλείεται να συμμετείχαν ενεργά στη διακίνηση του θεσσαλικού σίτου, είτε για τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων κυρίως είτε ευκαιρικά για την προώθησή του σε άλλα εμπορεία²⁰.

Τον ίδιο δρόμο θα έπαιρναν και πολλά από τα άλλα προϊόντα της Θεσσαλικής γης, όπως το μάραρο, που γνωρίζουμε ότι έφτανε μέχρι τη Ρώμη και την Κρήτη²¹. Τα λιμάνια της Θεσσαλίας στον Παγασητικό²² άλλωστε, αν και δεν συμπεριλαμβάνονται στους γνωστούς εμπορικούς δρόμους, διευκόλυναν σημαντικά τις εμπορικές μεταφορές. Σε συνδυασμό δε με την επιβεβαιωμένη εγκατάσταση κοινότητας Ιταλιωτών, πιθανότατα εμπόρων, στη Λάρισα και σε άλλες πόλεις, από όπου ήταν δυνατό να ελεγχθεί η τοπική παραγωγή, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι είχε αναπτυχθεί ένα καλά οργανωμένο δίκτυο εκμετάλλευσης των προϊόντων της ενδοχώρας, που κατέληγαν στα προστατευμένα λιμάνια της περιοχής, από όπου και προωθούνταν στις αγορές, ιδιαίτερα της Δύσης²³. Αποτέλεσμα όλων αυτών των διεργασιών είναι η ανάδυση μιας υγιούς, αν και συγκαλυμμένης οικονομικής δραστηριότητας που στηριζόταν στα τοπικά κυρίως νομίσματα, παρά τις σφοδρές πολεμικές συγκρούσεις και τις συνεχείς ανακατατάξεις που διαδραματίστηκαν στη Θεσσαλική χώρα.

Η νομισματική κυκλοφορία των τελευταίων προχριστιανικών αιώνων, που έχει διαγραφεί με σαφήνεια από τη Μάντω Οικονομίδου²⁴, απαρτίζεται κυρίως από νομίσματα των πόλεων της Θεσσαλίας και του Κοινού²⁵, ενώ παράλληλα κυκλο-

20. Η άποψη του B. Helly (ό.π. (υποσημ. 5), 379), που χαρακτηρίζει «ces Italiens comme des résidents civils, arrivés progressivement, installés sur les terres cultivables, pour exploiter, conformément à une constante de la géographie thessalienne, un riche domaine agricole dont les productions, comme celles de tant d'autres régions, devenant de plus en plus nécessaires à Rome», νομίζω ότι καλύπτει εν μέρει μόνο την πραγματικότητα.

21. Βλ. Paton - Schneider, ό.π. (υποσημ. 3).

22. K. Gallis, Corn Transport from Thessaly to Rome in the 2nd c. B.C.: A Decree of the Thessalian League, *Πρακτικά του Η Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα, 3-9/10/1982*, Αθήνα 1987, 210-212.

23. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μετά το μεγάλο άνοιγμα του Αλεξάνδρου στην Ανατολή, η διά του εμπορίου οικονομική ενοποίηση αχανών και απομακρυσμένων γεωγραφικά εκτάσεων, είχε γίνει πλέον κοινή συνείδηση. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, η Θεσσαλία μπορούσε να προσφέρει μια σειρά προϊόντων και διευκολύνσεων για την «κοινή αγορά» της Μεσογείου που διαμορφωνόταν και στην οποία η εγκατάσταση των Ρωμαίων negotiatores εξυπηρετούσε πολλαπλούς σκοπούς.

24. M. Oeconomides, Les trésors thessaliens du Musée Numismatique d'Athènes, *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας* (υποσημ. 3), 335-338.

25. P.R. Franke, Zur Chronologie der Strategen und der Münzprägung des Koinon der Thessaler, *SM 35* (1959), 61-67. B. Helly, Le groupe des monnaies fédérales thessaliennes avec Athéna «aux pompons»,

φορούν και νομίσματα της Μακεδονίας, της Ρόδου, της Ιστιαίας και των Αθηνών, της Νέας Τεχνοτροπίας. Από ό,τι φαίνεται δε και από τα νεότερα, μεμονωμένα, ανασκαφικά ευρήματα η εικόνα αυτή δεν πρόκειται, προς το παρόν τουλάχιστον, να αλλάξει σημαντικά²⁶.

Παράλληλα, παρατηρείται η σχεδόν παντελής απουσία των ρωμαϊκών νομισμάτων με εξαίρεση ένα ασσάριο Ρώμης που προέρχεται από το εύρημα της Μακρ ακώμης, το οποίο χρονολογείται στον 3ο-2ο αι. π.Χ.²⁷, και τέσσερα δηνάρια Ρώμης (δύο χρονολογούμενα στα 78/77 και δύο στα 49/48 και 46/45), τα οποία μαζί με νομίσματα του Θεσσαλικού Κοινού συναποτελούν το εύρημα από την Αϊδόνα, που χρονολογείται στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Η εικόνα αυτή είναι χαρακτηριστική της νομισματικής κυκλοφορίας σε όλο τον ελλαδικό χώρο και αποδεικνύεται εξαιρετικά αδύναμη για να στηρίξει οποιαδήποτε υπόθεση για σημαντική οικονομική δραστηριότητα των Ρωμαίων στον ελλαδικό χώρο.

Παρατηρούμε ότι υπάρχει μια άνιση ποσοτικά κατανομή των ρωμαϊκών νομισμάτων, η οποία εξαρτάται ουσιαστικά από την ανεύρεση «θησαυρών» αμιγώς ρωμαϊκών, αποτελούμενων δηλαδή από ρωμαϊκά μόνο νομίσματα, οι οποίοι βρέθηκαν στη Μακεδονία και το Άκτιο και φαίνεται ότι συνδέονται άμεσα με τα συγκεκριμένα πολεμικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί²⁸, εμφανίζουν δε κάποια κοινά χαρακτηριστικά.

Τόσο τα ευρήματα από τη Μακεδονία, όσο και από το Άκτιο αποτελούνται από κοπές που καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα έκδοσης, που μπορεί να φτάνει και

RN 1966, 7. M.J. Price, Southern Greece, στο A.M. Burnett - M.H. Crawford (επιμ.), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic, Proceedings of a Colloquium held at the British Museum in September 1985*, BAR International Series 326, 1987, 95-103.

26. Βλ. ενδεικτικά, Άργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Φεραϊκά εργαστήρια «μεγαρικών» σκύφων, *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ρόδος 1989*, Αθήνα 1990, 121-136, ιδιαίτ. 125-127. Μπ. Ιντζεσίλογλου, Η συμβολή των νομισμάτων στη μελέτη της αρχαίας τοπογραφίας. Πρώτες εκτιμήσεις. Η περίπτωση της «Καλλίθηρας», *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 423-429, ιδιαίτερα 425-426.

27. Πρόκειται προφανώς για απλές ενδείξεις της φυσικής παρουσίας των Ρωμαίων στην περιοχή, όπως πολύ σοφά είχε προτείνει ο M.H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, Λονδίνο 1985, 118.

28. Παραμένει βέβαια αξιοσημείωτο και προς διερεύνηση το γεγονός ότι δεν έχουμε αντίστοιχα ευρήματα από τη Θεσσαλία, που υπήρξε θέατρο σημαντικών και μακροχρόνιων πολεμικών συγκρούσεων.

«Θησαυροί» του ελλαδικού χώρου με ρωμαϊκά νομίσματα

«Θησαυροί»	Βιβλιογραφία	Απόκρυψη	Ελληνικά	Τοπικ. Αρχ.	Ρωμαϊκά	Έκδοση
Μακεδονία 1980	CH VII, 102	μέσα 2ου αι. π.Χ.	70+	1	1 semis	189-18
Γραμμένη	CH VIII, 386	187-168	21		1 as	Ιανός
Βέροια	CH VII, 97	2ος	24		semis	154
Θεσσαλία 1976	CH V, 55	75(;))		40	500	-
Μακεδονία 1980	CH VII, 139	54		10	91	157/6-54
Πλατανιά 1959	IGCH 663/ RRCH 358	μετά το 51	38	2	3	211/210-49/48
Θεσσαλία, Αγορά	QTic 1984	50			51	135-54
Κερασιά 1959	IGCH 653/ RRCH 283	μετά το 78/ 76-49		1	47	139-78 ή 47
Ν. Καρβάλη 1963	IGCH 660/ RRCH 336	78-49		14	100	?-58
Πέτρεις Φλώρινας	Οβολός 4	42			125	105-43/42
Μακεδονία	CH III, 127+131	35			66	;(55)-35
Ξεριάς 1966	RRCH 509	27-2			170	121-Αυγ.
Μακ./Θράκ. 1962	RRCH 402	44-27			79(;))	179-43
Μακρακώμη	IGCH 214	3ος-2ος	12		1 as	Ιανός
Αϊδόνα	IGCH 35/ RRCH 376	44/49-45	4		4	80-46
Νεκυομαντ. 1982	CH VIII, 530	50	40+		2	48
Πρέβεζα 1960	RRCH 473	44-27			38	119-Μάρκου Αντωνίου
Πρέβεζα 1981	CH VII, 226	32/31	2		122(+103)	76-32/31
Πρέβεζα 1982	CH VIII, 542	31	2		18	70-31
Θήβα 1965	IGCH 233/ RRCH 233	168	57		1	Ρώμη/Διόσκουροι
Βόνιτσα 1993	CH VIII, 431	168	148		1	206-200
Αγρίνιο 1959	IGCH 271/ RRCH 158	145-135/ 150-125			39	155-129
Ναύπακτος 1967	IGCH 317	τέλη 2ου	1		3	122-114
Εύβοια 1948	RRCH 467	44-27			97	125-41/31
Πειραιάς 1927	RRCH 242	91-79			42	149-86
Φουρνί, Δήλος	αδημοσίευτος	110			14 asses	194/190-114/113
Δήλος 1905	RRCH 465	44-27			649	Μάρκου Αντωνίου
Καλαυρία 1894	RRCH 121	208-150			8	180
Λεχαινά 1979	CH VIII, 417	175-150	550		1	-

τον έναν αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ευρήματα Μακεδονία 1980 (CH VII, 139), με κοπές από το 157/6 έως το 54 π.Χ., σε σύνολο 91 νομισμάτων, Κερασιά 1959(;) , IGCH 653, 139-78 π.Χ., με 47 νομίσματα, αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, με 51 νομίσματα και χρονολογίες κοπής από το 134 έως το 51 π.Χ. και Πέτρες Φλώρινας από το 105 έως το 43/42 π.Χ., με 125 νομίσματα²⁹.

Το ότι πρόκειται για «χρήματα» που βρίσκονταν στα χέρια κάποιων που είχαν άμεση συνάφεια με τα γεγονότα είναι αναμφισβήτητο. Η πρόταση του Π. Χρυσοστόμου για τα ευρήματα από το Άκτιο³⁰, ότι πρόκειται για «αποταμιεύσεις» λεγεωναρίων, είναι η μια υπόθεση. Θεωρώ όμως αρκετά παρακινδυνευμένο άνθρωποι που γνώριζαν τις πιθανότητες έκβασης μιας μάχης να μην είχαν προβλέψει να διασφαλίσουν κάπου καλύτερα σημαντικά χρηματικά ποσά, τα οποία θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμα στις οικογένειές τους.

Μια άλλη υπόθεση που θα αποτολμούσα είναι τα χρήματα αυτά να αποτελούν τα κεφάλαια καθημερινής συναλλαγής των εμπόρων που συνόδευαν τις λεγεώνες, προμηθεύοντας τους στρατιώτες με διάφορα είδη πρώτης ανάγκης και υπηρεσίες που δεν καλύπτονταν από το στρατό³¹. Η υπόθεση αυτή, των συνοδών εμπόρων, εξυπηρετεί νομίζω και την ερμηνεία των «θησαυρών» με νομίσματα του στόλου του Αντωνίου, που έχουν βρεθεί μακριά από το ίδιο το θέατρο της μάχης, όπως το εύρημα Βύρρων Ευβοίας³² ή της Δήλου³³.

Αν και έχει ευρέως, και λογικά, υποστηριχθεί ότι οι λεηλασίες αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας τροφοδοσίας του ρωμαϊκού στρατού, νομίζω

29. Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζεται και εκτός του ελλαδικού χώρου. Βλ. π.χ., σε ομαδικό τάφο στην Αλεξία, αργυρά νομίσματα σε χρονική συνέχεια από το 150 μέχρι το 55 π.Χ. M. Crawford, *Money and Exchange in the Roman World*, JRS LX (1970), 43.

30. Π. Χρυσοστόμου, Νομισματικοί θησαυροί δηναρίων των χρόνων της Δημοκρατίας από το Άκτιο, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, 23-29/9/1984, Πρέβεζα 1987, 23-56.

31. Middleton, ό.π. (υποσημ. 18), 79-81. Βλ. επίσης, M. Grant, *The Army of the Caesars*, Λονδίνο 1975, xxvi. H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Σικάγο 1980, 221, όπου, όπως φαίνεται από το γράμμα ενός νεαρού λεγεωναρίου προς τους γονείς του είχε μείνει χωρίς χρήματα, επειδή είχε αγοράσει ένα κάρο, και τους ζητούσε να του στείλουν το «μηνιαίο» του και επιπλέον ένα μανδύα και λάδι. Συνεχίζει δε με το παράδειγμα ενός άλλου στρατιώτη, του οποίου η μητέρα του έφερε ρούχα, λάδι, τρόφιμα και χρήματα.

32. Η. Τσούρη - Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Ρωμαϊκός «θησαυρός» από την Εύβοια, *Μνήμη Martin Jessop Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα 1996, 161-172.

33. Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, *Le trésor de « Délos 1905 »* (RRCH 465) (υπό δημοσίευση στο RN).

ὅτι ἡ πολιτική αὐτή δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεῖ στην περίπτωση των ελληνο-ρωμαϊκῶν σχέσεων, δεδομένου ὅτι οἱ Ρωμαῖοι στις πλείστες των περιπτώσεων ἐπιλόγησαν τον ελλαδικό χώρο, μέχρι τον 1ο αἰ. π.Χ. τουλάχιστον, ενεργώντας ὡς σύμμαχοι τῆς μίας εκ των δυνάμεων. Συνεπώς, δεν ἦταν δυνατόν να στηρίξουν τὴν τροφοδοσία τους, ἐξ ολοκλήρου τουλάχιστον, στη λεηλασία των συμμάχων τους.

Ἄλλωστε, καὶ ἡ πολιτική τῆς Ρώμης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ πολλές περιπτώσεις, ἐπικεντρωνόταν στην αγορά των προμηθειῶν καὶ μάλιστα δινόταν στους στρατηγούς ἰδιαίτερη χρηματοδότηση για να καλύπτουν τις ἀνάγκες τροφοδοσίας των ἀνδρῶν τους³⁴ καὶ μόνο στα τελευταία χρόνια τῆς δημοκρατίας, ἀπὸ το 80 καὶ ἐξῆς, παρατηρεῖται μὴ ἀνευ προηγουμένου ἀφαίμαξη καὶ δῆωση των ὑποτελῶν περιοχῶν³⁵. Ἀλλὰ καὶ στην περίπτωση αὐτή εἶναι βέβαιο ὅτι θα εξακολουθοῦσαν να ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀνάγκες που θα καλυπτόμεναν τὴν ζωὴ των λεγεωναρίων οἱ οποίοι ἦταν υποχρεωμένοι να τις ἀναζητήσουν ἀκόμα καὶ ἐπὶ πληρωμῆς.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση που θα προκρίνει κανεὶς, το δεύτερο χαρακτηριστικό των ευρημάτων αὐτῶν, τὸ μεγάλο χρονικό εὖρος των κοπῶν τους, μας οδηγεῖ σε μὴ ἄλλη ὑπόθεση. Οἱ πληρωμῆς των ἀντρῶν του ρωμαϊκοῦ στρατοῦ γίνονταν σε οποιοδήποτε νόμισμα εξακολουθοῦσε να διατηρεῖ τὴν πραγματικὴ του ἀξία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παλαιότητά του, καὶ δεν κόβονταν *ad hoc* καινούργια νομίσματα, ὅπως εἶχε υποστηρίξει παλαιότερα ὁ M. Crawford³⁶. Με τὸν τρόπο αὐτό ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία δεν ἐμπαινε σε περιττά ἐξόδα, σε μὴ ἤδη ἐπιβαρυνμένη οικονομικὰ περίοδο, ἐνῶ τὸ ἀργυρὸ δηνάριο, που διατηροῦσε τὴν πραγματικὴ του ἀξία, γινόταν παντοῦ εὐκόλα ἀποδεκτό.

34. Frank, *Rome*, 84, 159, 160, 298

35. Σε αὐτὸ συνέτειναν διαφορετικοὶ λόγοι. Καταρχὴν ἡ διαφοροποίηση τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς, ἡ οποία, ἔχοντας παγιώσει τὴν ἐξουσία τῆς, ἀντιμετώπιζε τους τέως συμμάχους τῆς ὡς ὑποτελεῖς. Παράλληλα, με τις συνεχεῖς ἀντιπαρθέσεις των στρατηγῶν τῆς καὶ τις πολεμικὲς συγκρούσεις σε ὅλα τα μέτωπα, εἶχαν ἀυξηθεῖ τρομερὰ οἱ ἀνάγκες του στρατοῦ τῆς. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, με τὴν σύμπτυξη ἰδιωτικῶν τρόπων τινὰ στρατευμάτων, εἶχε ἐξωθήσει τους ἀρχηγούς τους στην ἀναζήτηση πόρων για τὴ συντήρησή τους, ὅσο καὶ για τὸν πλουτισμὸ των ἰδιῶν. Ἡ συμμετοχὴ στρατιωτῶν κάθε καταγωγῆς, μισθοφόρων οὐσιαστικά, στους οποίους, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ὑπόσχονταν καὶ σημαντικὰ λάφυρα καὶ μερίδιο ἀπὸ τις δηώσεις, ἐπιβάρυνε τὴν κατάσταση. Βλ. Larsen, *Greece*, 425, 430 κ.ε. Grant, ὅ.π., 25.

36. Crawford, ὅ.π. (ὑποσημ. 29), 617, 633. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀντίθετη ἀπόψη του K. Hopkins, *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)*, *JRS* LXX (1980), 110, σημ. 29.

Ενδεικτικοί του ρυθμιστικού ρόλου που διαδραμάτιζε στη διαμόρφωση της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής της Ρώμης ο στρατός και η συντήρηση της πολεμικής μηχανής της είναι οι «θησαυροί» της Μακεδονίας και του Ακτίου που παρέχουν ένα σημαντικό συνολικό ποσόν δηναρίων, τα οποία προορίζονταν για να καλύψουν τις ανάγκες των εκστρατευτικών σωμάτων.

Ωστόσο, τα ευρήματα αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά για την πραγματική, «καθημερινή», νομισματική κυκλοφορία και τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν σε μια συγκεκριμένη περίοδο στον ελλαδικό χώρο, δεδομένου ότι ουσιαστικά δεν μπήκαν ποτέ σε αυτή. Αντίθετα, η πραγματική κυκλοφορία φαίνεται ότι αποτυπώνεται στη δεύτερη κατηγορία, των μεικτών «θησαυρών», όπου συνυπάρχουν τα ελληνικά και σε εξαιρετικά μικρούς αριθμούς τα ρωμαϊκά νομίσματα κοντινών χρονικά εκδόσεων. Αν συνυπολογίσουμε δε και τα άλλα σύγχρονα τυχαία ανασκαφικά ευρήματα³⁷, τα οποία αποτελούνται αποκλειστικά από τοπικές εκδόσεις, τότε ο αριθμός των ρωμαϊκών εμφανίζεται εξαιρετικά περιορισμένος και το συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα είναι ότι η οικονομία στηριζόταν στα τοπικά νομίσματα και το δηνάριο δεν κυκλοφόρησε ποτέ ευρέως.

Το παράδειγμα της Θεσσαλίας όμως φαίνεται ότι ανατρέπει αυτό το συλλογισμό. Εκτός από τις σύντομες επιγραφές, όπου το δηνάριο καταλογίζεται εμφανώς ως νομισματική μονάδα³⁸, έρχεται ως επιστέγασμα το «διόρθωμα», μια διευκρινιστική διάταξη, η οποία επέβαλε μια συγκεκριμένη ισοτιμία μεταξύ του ρωμαϊκού και του τοπικού νομίσματος. Αν και η συγκεκριμένη επιγραφή, που συνδέεται χρονικά με την οργάνωση της επαρχίας της Αχαΐας το 27 π.Χ., αποτελεί ουσιαστικά τεκμήριο μιας εποχής κατά την οποία έπρεπε να ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα για τη νομισματική ενοποίηση της νεοσύστατης αυτοκρατορίας, εν τούτοις το γεγονός ότι βρέθηκε στη Θεσσαλία δηλώνει, πέραν των άλλων, δύο πράγματα. Αφ' ενός ότι στην περιοχή είχε ήδη αναπτυχθεί μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα, η οποία έπρεπε να διασφαλισθεί και η οποία αφορούσε ιδιαίτερα και ενδιέφερε σοβαρά τη ρωμαϊκή αρχή³⁹ και αφ' ετέρου ότι τα ρωμαϊκά νομίσματα κυκλοφορούσαν ήδη παράλληλα και συμμετείχαν επ' ίσοις όροις με τα τοπικά στην οικονομία της περιοχής. Συνεπώς, κάποια στιγμή προέκυψε η ανάγκη να καθιερωθεί

37. Όπως π.χ. τα ευρήματα από τη Σέσκλιζα, βλ. παραπάνω.

38. B. Helly, *Le diorthoma d'Auguste fixant la conversion des statères thessaliens en deniers. Une situation de « passage à la monnaie unique »*, *Τόποι* 7, 1 (1997), 63-91.

39. Για αντίστοιχη ρύθμιση, βλ. επίσης την οκτώβολο εισφορά της Μεσσήνης, L. Migeotte, *La date de l'oktobolos eisphora de Messène*, *Τόποι*, ό.π., 51-61.

μία συγκεκριμένη ισοτιμία ανάμεσα στις δύο μονάδες, ώστε να μπορούν να διατηρηθούν και οι δύο στην κυκλοφορία, χωρίς πρόβλημα. Αν όμως τα ρωμαϊκά νομίσματα πράγματι συμμετείχαν ενεργά στις οικονομικές διαδικασίες, το γεγονός ότι δεν βρίσκουμε παρά ελάχιστα ίχνη τους, ακόμα και στον 1ο αι. π.Χ., όταν η χρήση τους είχε πλέον καθιερωθεί ευρύτερα⁴⁰, παραμένει ένα ερώτημα.

Συνδυάζοντας τα στοιχεία που μας παρέχουν τα νομισματικά ευρήματα του ελλαδικού χώρου γενικότερα και της Θεσσαλίας ειδικότερα, μπορούμε ίσως να ανασυστήσουμε μια υποθετική πορεία του ρωμαϊκού νομίσματος στις αγορές της εποχής.

Τα ρωμαϊκά στρατεύματα κατακλύζουν τις βορειότερες ελλαδικές περιοχές, κατά τη διάρκεια των μακεδονικών και των εμφύλιων πολέμων. Μαζί τους φέρνουν τους μισθούς τους⁴¹ σε αργυρά νομίσματα πραγματικής, άρα και συναλλακτικής, αξίας. Μέρος αυτών διοχετεύεται είτε κατευθείαν στην τοπική αγορά είτε στους διάφορων εθνικοτήτων εμπόρους που ακολουθούν το στράτευμα. Συνεπώς, οι συμπραγματευόμενοι και οι κατά τόπους έμποροι ήταν η δεύτερη ομάδα που διακινούσε κάποιο ποσοστό δηναρίων, δευτερευόντως αρχικά, αυτόνομα αργότερα με την ανάπτυξη του εμπορίου⁴². Από εδώ τα δηνάρια, έστω και σε περιορισμένο αριθμό, περνούν στην «καθημερινή» κυκλοφορία, όπου η ισοτιμία τους με το ευρέως διαδεδομένο αττικό τετράδραχμο συντελεί σε μια επιπλέον διευκόλυνση των συναλλαγών.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από το 2ο αι. π.Χ., με την πλημμυρίδα στρατιωτών, αξιωματούχων και συμπραγματευομένων που διατρέχουν τις ελλαδικές περιοχές⁴³, πρέπει να έχει αλλοιωθεί σημαντικά ο προϋπάρχων ανταλλακτικός χαρακτήρας των συναλλαγών και να έχει καθιερωθεί το βασιζόμενο στο χρήμα εμπόριο. Συνεπώς, και η ανάγκη για νόμισμα γίνεται ολοένα και επιτακτικότερη. Σε αυτή την ανάγκη ίσως να οφείλεται κατά ένα μέρος και η εμφάνιση των ισχυρών και μεγάλης εμβέλειας αθηναϊκών στεφανηφόρων, αλλά και των άλλων τοπικών νομισμάτων. Μέσα σε αυτό το πολυποίκιλο και ευέλικτο νομισματικό σύστημα,

40. Frank, Rome, 277, όταν βρίσκουμε στη Βοιωτία, π.χ. αξίες που υπολογίζονται σε δηνάρια.

41. Frank, Rome, 147: "that not a little (of coins) left the country for imports and for soldier's stipends abroad and that expanding business absorbed much of the surplus".

42. Larsen, Greece, 383: "the western traders had acquired a privileged position in the Hellenistic economic system...".

43. Chr. Habicht, *Athens from Alexander to Antony* (μτφρ. D. Lucas Schneider), Harvard 1997.

λοιπόν, δεν μπορούμε εύκολα να αποκλείσουμε την ευρεία συμμετοχή του ρωμαϊκού νομίσματος στις συναλλαγές και την κυκλοφορία.

Πιθανότερο φαίνεται να κυκλοφορούσαν τα δηνάρια για λίγο στις ελλαδικές αγορές. Από εκεί συγκεντρώνονταν από τους τοπικούς άρχοντες και διοχετεύονταν εκ νέου στις ρωμαϊκές αρχές ως είχαν, είτε για την πληρωμή φορολογίας⁴⁴ και πολεμικών αποζημιώσεων⁴⁵ είτε για τη διακίνηση προϊόντων και εμπορευμάτων με προφανείς ευκολίες και για τις δύο πλευρές.

Οι μεν τοπικές αρχές διατηρούσαν στην αγορά τα τοπικά νομίσματα, διατηρώντας τις γνωστές και προϋπάρχουσες οικονομικές και εθνικές ισορροπίες. Το πολύτιμο μέταλλο που έφευγε από την περιοχή δεν είχε σοβαρό αντίκτυπο στη νομισματική κυκλοφορία, γεγονός που ίσως συνετέλεσε στη διατήρηση μιας ισορροπημένης ελλαδικής οικονομίας⁴⁶. Η αξία των ίδιων των νομισμάτων παρέμενε σταθερή, εφόσον δεν χανόταν ούτε μέταλλο κατά την τήξη τους ούτε χρειάζονταν εργατικά χέρια για την επανέκδοσή τους⁴⁷.

Τα δηνάρια επανέρχονταν αυτούσια στη Ρώμη και ίσως προωθούνταν, κατά κύριο λόγο, στην πληρωμή των στρατευμάτων, όπως μας δείχνει η μεγάλη χρονική διαφορά έκδοσης στους «θησαυρούς» από τη Μακεδονία⁴⁸. Με τον τρόπο αυτό η Ρώμη δεν χρειαζόταν μεγαλύτερες ποσότητες μετάλλου για να χρηματοδοτήσει τις πολεμικές επιχειρήσεις της⁴⁹, ενώ οι λεγεωνάριοι πληρώνονταν με ένα νόμισμα, πραγματικής αξίας, το οποίο γνώριζαν και εμπιστεύονταν.

44. Crawford, ό.π. (υποσημ. 29), 40-48, ιδιαίτερα 46: "once issued coinage was demanded back by the state in payment of taxes".

45. Larsen, Greece, 332: "silver was the normal currency even for such large transactions as the payment of indemnities to Rome" και 423. Επίσης, Frank, Rome, 147. Άλλωστε, η Δήλος φορολογούνταν μέχρι το 58, η εισφορά της Μακεδονίας αυξήθηκε στα χρόνια 150-63 (ό.π., 229) και η Αχαΐα ήταν φόρου υποτελής μέχρι το 40 (ό.π., 322). Για τη σημασία τους στην οικονομία της Ρώμης, βλ. A.N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C to A.D. 1*, Λονδίνο 1984, 15-16.

46. Larsen, Greece, 383, 421.

47. Γεγονός ιδιαίτερα ευνοϊκό σε μια εποχή έλλειψης μετάλλου και συνεχών υποτιμήσεων, βλ. Frank, Rome, 267, για την περίοδο 150-80.

48. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στα ευρήματα από την Ιταλία. Πιθανόν να μην έφταναν στην ίδια τη Ρώμη, αλλά να συγκεντρώνονταν από τους διοικητές των επαρχιών. Βλ. Frank, Rome, 349: "some tribute was paid in kind and since the armies were usually stationed abroad and a considerable part of the tribute was recoined by provincial governors for the payment of the troops abroad... it is doubtful... whether the flow of metals from normal tribute was actually Romeward".

49. Το έτος 58 ο Piso πήρε 4.500.000 δηνάρια για τις τέσσερις λεγεώνες που διατηρούσε στη Μακεδονία, Frank, Rome, 327, ενώ το 48 ο Ιούλιος Καίσαρας πέρασε στην Ελλάδα με δώδεκα λεγεώνες και ο Πομπηίος με ένδεκα.

Αν η νομισματική κατάσταση διαμορφωνόταν σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα που προτάθηκε, τότε το ρωμαϊκό δηνάριο φαίνεται ότι συμμετείχε πολύ περισσότερο στις οικονομικές διαδικασίες από όσο μας αφήνουν να εικάσουμε οι ίδιες οι νομισματικές μαρτυρίες.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας

THESSALY AND THE ROMAN MONETARY POLICY

CHARIKLEIA PAPAGEORGIADOU-BANI

The grain production of Thessaly and the consequent possibilities of supplying the Roman armies was one of the main reasons for the establishment of Italian *negotiatores* in the Thessalian cities.

Thessaly is an excellent case of study, given the rarity of the Roman coins found, as also observed in all the rest of Greece, together with important inscriptions concerning the establishment of certain numismatic matters. This fact may be of some importance for the interpretation of the many aspects of the numismatic circulation.

The picture provided by Thessaly can be also projected to the rest of the Hellenic regions.

The Roman armies operating in the northern Hellenic regions brought with them large sums of money, either as the generals' monetary funds, for the army supplies and the payment of the legions, either in the hands of the soldiers, who had to pay for goods and services not provided by the army.

Alongside the legions travelled small groups of merchants, who acted as middle men between the Roman and the local merchants. It was to them that the denarii were first given to, and from which were in turn given to their suppliers, thus putting the denarii in local circulation, to which extent we do not know.

The increasing debts of the greek states to Rome, such as war indemnities, taxes, and others, which demanded large sums of money, drove the governors to take the denarii out of circulation. In that way they paid Rome with her own coins, without spending more money and work to restrike them into local coins.

Therefore, we can assume that the rarity of the roman coins found in Greece does not reflect their real part played in the numismatic circulation, but it is due to logistic factors imposed by the political necessities.

*National Research Foundation
Research Centre for Greek and Roman Antiquity*